

MIKSZÁTH KÁLMÁN.

Irta: *Katona Jenő.*

NEM SZABAD nevetned, amíg síró ember van a világon. Amíg éhes nappalaidat és didergő vaksötét éjszakáikat a nyomorúság ebei ugatják föl. Amíg hasztalan álmodik jobb világot a megrabolt nyomor és nem hisz, mégha életet mimel is, mert semmit sem remél többé. Fölrémlik előtted a borzalmas óceán, amelynek hullámai között embermilliók fuldokolnak és amelynek sötét habjai körülombolják a nagy gazdagságok fénylő szigeteit. Körülötted minden reng-remeg. A távolban ott zsarátnokol a világtörténelem új kohója, amelyben annyi érték megég, de amely gót dómok szörnyű sárkányaként maga is munkálja, közvetve, Isten művét. Hiába menekülsz szörnyű kultúrpezzszimismusdól az ő könyörületességének végtelenségéhez ; nem jószívű ötletekkel, hanem érc törvényekkel kormányozza a világot. De még hasztalanabban menekülnél önzőn, kis egyéni boldogságod álmovarába. A minden dolgok múlása idején megállhat-e éppen a te hajlékod, fészked, életcélod az elkövetkező viharban?

Vogué mári beszél arról, hogy a nagy megrázkódtatások aránylag kicsiny hatással múlnak el azok fölött, akik kiérett korban lettek szereplői vagy szemléllői. De a mohó, kerekretágult gyermekszemek szomjasan, örökre magukbaisszák őket és amikor ezek felnőnek, szemük csillogásán megismerzik, hogy a vihar gyermekei. Ez a vihar ott futkos idegrendszerükben, ezt érzik, várják és félik, ez kíséri és kísérti őket lelkük éjszakáján, mégha az sokszor a maguk lázálmainak és vértolulásainak hagymázos látomása és a való-ságra kivetített és rájósolt képe is.

Ily életérzés és lázas aggodás él és vibrál idegszálaiban, idegpályái alján annak a generációnak, amelynek tükrözésében most a magyar fin de siècle legnagyobb prózairójának silhuettjét fölmutatni megkíséreljük. Alig van ingerlőbb, de egyszersmind felelősegteljesebb feladat, mint egybefogni és kimondani egy nemzedék érzés- és gondolatvilágát akárcsak annyira is, amennyire ez, áttételezve egy nagy író értékelésmódján át lehetséges.

A mult nehéz tudása mellett sok mindenben másképp látjuk Mikszáth Kálmánt, akinek írói képe még bizonytalanul lebeg, korántsem érve el végleges kialakulását az irodalmi köztudatban. Az a *Gundolf-i* vagy *Cysarzi-i* szemlélet, amely szerint a hős igazi életét halálával kezdi meg és minden kor új életre támasztja föl magának, ráillik ironkra is. Az a Mikszáth, aki a mai Magyarország fia előtt megjelenik, egészen más, mint az, aki a millenium derűs-boldog verőfényében, a századvég nemzedékének megmutatkozott.

A tót-magyar életközösség földjéről, amely a faj- és vérkeveredés titokzatos folyamata során annyi nagy tehetséget és sajátos lelket ajándékozott irodalmunknak, hozta valamikor feledhetetlen «Jó palócait». Ezeket az őseredeti, törzsökös emberfigurákat, akik az irodalom palettáján olyan új színt jelentenek méla humorukkal és szlávós miszticizmusukkal, mint akár Bret Harte kaliforniai aranyásói vagy George Sand francia parasztjai a maguk nemében. Ezeknek a balladai zártságú novelláknak világához fordult vissza öreg korában is, «mikor a mécs már csak pislog» és csak az emlékezés «Szent

János bogárkája világít» pl. : a *Fekete fogat* szlávós fantasztikumában és sejtelmes misztikumában.

Mikszáthnak ezt a mélyebb, rejtettebb, misztikumba hajló vonását, eddig alig akarták észrevenni. Csak a századvég józan, kiábrándult szkeptikusát látták benne. Pedig enélkül alig értjük meg műveinek, helyenként föltörő mélyebb inspirációját, és különösen művészetének pályája elején mutatkozó, majd — a sírhoz közeledve — igazán kibontakozó emberi és társadalomkritikai tartalmát.

Persze a gyermekkor, a kis fölvidéki falu után az életébe belépő Selmecnek, ennek a sajátos levegőjű fölvidéki bányavároskának fölényes vonásokkal megrajzolt kispolgárai, kisiparos kosztadói ebből alig árulnak el valamit. De az író csodálatosan tiszta, szinte töretlenül éles megfigyelőtehetségének tabula rasa-ján ezek az alakok éppoly élesen tükröződnek, mint a diákvakációkra hazatérő fiú életének osztályostársai, a magyar apró gentry, a falu félparaszti életsorban élő nemesei, Prakovszky, a siket kovács műhelyének : e falusi kaszinónak emberei. Valami fölényes derűvel vonja meg alakjukat később is, lélekben és költői álmaiban mindig visszajárva anyagért falujába. Így pl. a sárosi gentryét a magyar Gascogne ez ártalmatlan, csak önmaguknak Ármi, szeretetreméltó gavallérjait és svihákjait.

Ami Mikszáth társadalomszemléletét illeti, az eredendően, bár sehohsem tüntetően, demokratikus. Sőt néha ő maga is gúnyt űz a csak pózolt, üres demokratságból. A mágnást nem szereti. Ahol arisztokratát rajzol, ott emberileg is keményszívű, rideg alaknak jeleníti meg. Úgyszintén a papokkal sem rokonszenvezik, amit talán a századvég erősen antiklerikális atmoszférájának kell nála betudnunk. (*Különös házasság.*)

Mikszáth életét a «Tekintetes vármegye» patriarkális levegőjében kezdte meg és ezt az elhanyagolt, elomló világot eleinte melankólikusan, később már véres persiflage-al ábrázolja. Teljesen elvonatkozva attól, hogy ez a nagy történelmi tradíciókra visszatekintő intézmény, amelyet ugyan már a mult század legjobb magyar szellemei, a «magyar doktrinerek», Eötvös és társai is döngettek, milyen megítélést érdemel, mint a társadalmi autonómia egyik eszköze. Különösen olyan nép körében, ahol a tiers état történeti okokból erős hiányokat mutat és főként, ha egy szellemi virilizmus váltaná föl benne a születési szelekciót. Mikszáth a vármegyében a gentrynek, ennek a nagymultú, de a mult század közepe óta egy hanyatló korban oly vészes útat megtett rétegnek, «a nemzet nagy rokkantjának» életbiztosító intézményét látja.

A gentry útját nem *Kaffka* Margit Színek és évek című regényének a sorok között bujkáló fájdalmával írja le. Nem hirdeti egy másik — méltatlanul felejtett — írónk, *Török* Gyula : Zöldköves gyűrűjével annak a polgári osztályba való föltétlen beolvadását sem. Nem is úgy eleveníti elénk, mint *Tormay* Cecille : Régi ház-a, amely ezt a százados kohók edzette réteget az idegenvérű, asszimilálódó polgársággal egyesíti és vele véli az előbbit fel-frissíteni. Mikszáth e művek lírai telítettsége helyett gazdaságilag a *laissez faire*, *laissez passer* hajrás, aki bírja-marja szabadversenyére ránemnevelnek, a kapitalizmus kirakodóvásáraiban, még újra megelevenített legnemesebb történelmi alakjaiban is, elbukottnak rajzolja. (Új Zrinyiász.) A Noszty fiú esete Tóth Máriaival a legvéresebb vádirat, amit valaha e réteg ellen és a történelmi kialakulásában megrekedt magyar polgárság mellett írtak. Könnyörtelenül mosolygó regényriporti hangjával talán még a Falu jegyzőjénél is irgalmatlanabb szatira.

Éppen ez az élete vége felé írt regénye mutatja igazán, hogy a fölszínességel csak a fölületes sokaktól vádolt Mikszáth megrendítő pontossággal látta a végzetes magyar hibákat és csak annyiban volt korának fia, hogy elmosolyogta, elhumorizálta, joviális kedélyességbe vonta őket. Bár korántsem mindig. Az Utazás Oroszország felé kis rajza pl. körülbelül *Grünwald* Bélának, a tragikussorsú nagy magyar publicistának *Felvidék* című tanulmányával egyidőben megdöbbenő erővel látja és látatja meg a pánszlávizmus fokozatos előretörését. Egy alkalommal az író felvidéki útján egy tót ajkú, de lelkes magyarérezésű kocsis viszi át a Felvidék felejthetetlen lankáin, hogy azután tíz év múlva, újra megismételve látogatását, ugyanezt az atyafit, mint elégedetlen, magábarejtett keserűséggel a távoli nagy szláv állam álomképére meredőn lássa viszont. Valóban *Utazás Oroszország felé* megtéve egy egyszerű lélekben oly rövid idő alatt . . .

Igaz, általában nem volt meg Mikszáthban a nyílt társadalmi szándék, sem a moralista csak erkölcsi látása. Ő a tendenciát mindig a művészetben oldotta föl. Még írói pályája végefelé is, amikor a sejtelmes palóc misztikum hangulatai mellett és velük párhuzamosan — a hialál felé komolyodó lélek egységéből érhetően — ezek a társadalmi kritikai vonások mind erősebben előtörték nála. Itt, ezekben érzi igazán, — a művészi, őseredeti elbeszélőtehetség tisztelétén túl — nemzedékünk igazán rokonszenvesnek Mikszáthot, amint a saját gyökereihez újból visszatérő magyar irodalom fölfedezte benne a magyar falu íróját.

Mikszáth minden olvasója előtt ismerősek azok a szeretetreméltó történeti rekonstrukciók, melyekben a multat demithologizálva meg-«jelen»-íti. A túlzott historizmus kothurnusa helyett és azzal szemben az örök ugyanegy, minden korban azonos «menschliches, allzu menschlíhes»-t hangsúlyozza. (Kis primás, Szelistyei asszonyok, Beszélő köntös.) Ugyanez a játékos, az emberi intimitás teljességét kedvelő vonás teszi őt a család, a gyermekszoba, feledhetetlenül bájos, a gyermeklélek pszichológiáját minden tudós-vaskos könyvnel jobban föltáró novellák írójává. (A gyerekek.) S mégegy: Mikszáth számára alapjában az emberi élet nagy gyermekek játéka, valami, — Pirandello felfogására emlékeztető — illuzórius valami, relativ valóság. Ezt szereti olykor a rögösméikben élő emberek, más elmúlt korok anakronisztikus ittmaradtjai, korukrakésettjei hóhortjával jelezni. (Beszterce ostroma.) S ez egyszerismind nála humorának legmélyebb forrása.

Ez a humor sokszor egyszerismind ironikus humor. A magyar haladás nemzetpedagógiájának és pszichológiájának egyébként is jellemző tulajdonsága, hogy az önvád, korholás, szatira jelentős szerepet játszik benne. De azért Mikszáth ilyenfajta műveiben sem Széchenyi, Vörösmarty, Petőfi, Eötvös, Vajda, Ady riasztó, keserű szatírja hangzik fel. Nála, aki Jókait szkeptikusabban, kiábrándultabban folytatva, a magyar anekdotát nötteti epikumká, ez a humor is, ami a nagy magyar mesélőnél a valóság visszfénye volt az álomvilágban, egy lehetőség, hogy a valóságot relativizálja, játékra játssa át.

Emellett írásaiban mindig érződik az emberi lélegzés valódi ritmusa. Éppen ezért inkább sikerülnek humoros életképei, könnyebben, spontán odavetett vázlatok, adomás elbeszélései, mint a bonyolultabb beszélek vagy éppen regények. Ilyen feladatoknál mintegy eláll költői lélegzete és hiányzik ezekhez a kellő komponáló tudatosság, mivel azt meglehetősen meg is vetette. (A hályogkovács.)

Realisztikus művészete bizonyosan a legnagyobb európai — kivált angol — írók mértékével mérhető s ha a nagy író felelősségérzete és komolysága néha nincs is arányban hatalmas, eredeti, alkotó és emberábrázoló, alakító képességével — boldog aránytalanság, ezerszer boldogabb, mint a fordítottja — azért is korát kell okolni, a háborúelőtti évtizedeket, ezt az apathikus és megalkuvó kort. A magyar paraszti józanság és flegma olykor már-már cinizmussá válik nála, de a végső cinizmustól megóvja a gyökeres kedély és az élet ösztönös szeretete.

Általában kérdeznünk kell: lehet-e egyáltalán nagy író cinikus? Nem, Mikszáth sem az. Nem cinikus még akkor sem, ha néha olyan dolgokon is gúnyolódni látszik, ami előttünk — és előtte is — szent: mert a gúny gyakran csak könnyek árja, a szívbe fojtva s ott méregre válva.

Mikszáth nem lehetett másmilyen — anélkül, hogy az avult miliő-elmélet túlzott determinizmusába esnénk, mondhatjuk ezt — a századvégi szürke irodalmi epigonizmus és ennek szociológiai hátterét alkotó elhanyagolt társadalom közepette. A multból itt rekedt anakronisztikus tényezők és az egész elszáradt, modern gazdasági fejlődésünk kompromisszumában kiégyezett, dermedt társadalom sztatikája idején. Ha talán a megnehezült napok jelenjében e «hanyatló kor» iránt olykor meg is engesztelődünk, mégis tudjuk, hogy minden jelen bűn és hiba csak szerves folytatása a kornak, amelynek görögötze mögött ott tátongott a nagy sír, a költő rettenetes víziója, ahol majdnem egy nemzet, nemzetünk süllyedt el. A századvég halló fia fülébe már ekkor a «végzetszél füttyült», a végzetes kasza suhogása hallatszott. Mindazoknak, «akiknek fülei vannak a hallásra . . .» Ki hallotta meg?

Nem véletlenül bekövetkezett, hanem szükségszerűen fölidézett tragédiánk után az újabb nemzedék a szent romokra állva nem vádol és nem hív tetemre, mégis megkülönbözteti azokat, akik olykor rádöbentek a sivár valóra azoktól, apái nemzedékében, akik kisigényű és praktikus életfelfogással, gondtalanul, a nemzet rejtett bajaitól nem háborítva, ringatóztak az örvény felé . . .

Mert Magyarország sohasem remélt, látszólagos anyagi és társadalmi fellendülésének éveit a legmélyebb magyar lelkekben egyszermind a legsivárabb pesszimizmus esztendéi voltak. S ez a pesszimizmus, Schopenhauer kultuszával, nem csupán az ideáltalan kor természetes megfelelője volt a mélyebb lelkekben, hanem az illuzionista, «ködvárosba tévedő», ingó toronyról-toronyra ingatag lépéssel tántorgó, délibábhős apák látásra rezzent jobbainak valóságglátása. E korra is ráillik Kazinczy Gábor szava: «Szédítő toronytetőn alusszuk biztos tudatlanságban lázas holdkörálmainkat s még a barátintés is csak arra szolgálhat, hogy lebukjunk . . .»

A «magyar imperializmus» csábos ködhazájának, a fin de siècle «harmincmillió magyar» álmának kevesebb köze volt a valósághoz, mint Aristophanes Nefelo-Kökkügiájának, a felhőkbe épült kakukvárnak. Éppen azért az, ami ma is szívigható, eleven erővel járja át az olvasót Mikszáth művészetéből, az nem a Kathángy Menyhért leveleinek derűje, nem a Dunaparti fényes palota, amelynek kapuján hasztalan dörömböltek a megoldatlan magyar problémák, a Tisztelt Ház pompás karcolatai, mégcsak nem is elmélázó, multhatatlan szépségű emberfigurái, rejtett, finom, bánatos merengéssel telt történetei, hanem a Fekete város szimbólikus magyar hősének, Görgeynek tragikus elzuhanása . . .